

Essay

Een vrije wil... of niet soms?

Alias Pyrrho

Een vrije wil... of niet soms?

Schrijver: Alias Pyrrho

Coverontwerp: Yan Krikke

ISBN: 9789402172546

© Alias Pyrrho 2018

Inleiding

De vrije wil is evident. Daarover is weinig twijfel algemeen gezien. De gedachte aan een onvrije wil is niet meer dan een bizar sprookje. Het idee alleen al dat de wil onvrij zou zijn is een aanslag zijn op het gezonde verstand en een ontkenning van de menselijke waardigheid. Een ontkenning van morele keuzes en een ontkenning van de verantwoordelijkheid voor elke daad, zowel goed als slecht. De titel van dit essay: 'Een vrije wil... of niet soms?' zal daarom alleen lezers selecteren die nieuwsgierig zijn naar de redenering verscholen in de zin: 'of niet soms?' Het zijn geïnteresseerden die zich nauwelijks kunnen voorstellen dat de wil niet vrij zou zijn, maar die vanuit filosofische of wetenschappelijke belangstelling de vraagstelling toch nader willen onderzoeken om te weten wat er over deze kwestie van een (on)vrije wil te beweren valt. Dit, mede vanwege het feit dat er in de afgelopen decennia twee kampen zijn ontstaan van filosofische, psychologische of neurowetenschappelijke auteurs die overtuigd zijn van het tegendeel en elkaar met boeken vol argumenten en feiten bestrijden. De selectie van niet geïnteresseerden – zij die nooit tot de aankoop van dit boek zullen overgaan - vinden de vrije wil zo evident dat de vraag: ...of niet soms, overbodig of zelfs absurd vinden; een vraag die geen enkel recht doet aan de werkelijke ervaring van de dagelijkse beleving en de intuïtie waarin men toch duidelijk bewuste vrije beslissingen maakt tussen het ene of het andere. De problematiek met de wil, vrij of niet, lijkt niet aan hen besteed te zijn en zelfs tegen de borst te stuiten, mede doordat het idee ondenkbaar is. Nu is een bewuste keuze niet hetzelfde als een vrije keuze, want ook een bewuste keuze kan onvrij zijn in de illusie van een vrije wil. Maar komt anderzijds een onbewuste beslissing per definitie

wel uit in een onvrije wil? Vanwege deze twee vragen richten we ons toch voornamelijk op de kwestie van het: of niet soms? Het zal de lezer verrassen dat er over deze problematiek nog veel zinnigs te zeggen valt, hoewel er al rijkelijk veel over gepubliceerd is. We gaan het hebben over vrijheid in een wat ruimer verband dan alleen de wil, we gaan het hebben over de wil en waar die vandaan komt en ten slotte over de vele beperkingen die de wil kan ontmoeten. Zodat de nadruk op: ...of niet soms, niet zomaar uit de lucht komt vallen. Want bestaat er sowieso wel vrijheid voor organismen in ruimer verband gezien? Indien er geen vrijheid bestaat en al het leven gedetermineerd is dan lijkt de vrije wil toch louter een illusie. Wat is eigenlijk een levend organisme? En waar komt het willen vandaan? Worden we niet veel eerder gedreven door krachten die buiten ons omgaan? Want wat is dat eigenlijk, willen? En wat betekent een onvrije wil? Het idee van een onvrije wil is in ieder geval niet iets bewust willen wat iemand niet zou willen. De wil, ook al zou die onvrij zijn, is zeker gewenst; de onvrijheid zit hem in een sturing waarvan de bezitter van die wil geen weet heeft. Of de bezitter weet het wel, bijvoorbeeld rookverslaafd, maar wenst daar toch vanaf te komen. In dat geval is de wil bewust alsook onvrij om die wens te vervullen. Hoe zit dat? Is de wens en de wil om van de verslaafdheid af te komen dan wel vrij en de gebondenheid aan nicotine niet? Misschien hebben we af en toe een vrije wil, maar soms ook niet? Zodat er sprake is van een vrije wil per situatie of per besluit en vervolgens weer niet. Of dat de vrije wil per persoon verschilt; de ene heeft een vrijere wil dan de andere. Bijvoorbeeld jonge mensen hebben een vrijere wil dan ouderen, of andersom? Of schuilt de onvrije wil in al wat lichamenlijk is en zorgt alleen het verstand voor de vrijheid van keuze? Of sterker, keuzes uit emoties zijn strikt gebonden

voor het individu, maar het gezonde verstand maakt keuzes vrij. Al deze vragen vormen een leidraad van dit betoog dat langs diverse relevante kennisgebieden voert, te beginnen bij de biologie en hoe het leven zich in stand houdt vanuit het genotype; dan de evolutie van het cognitieve vermogen, ofwel het ontstaan van intentie, de betekenis en de zintuiglijke waarneming; vervolgens kijken we naar de epistemologie met hoe noodzakelijk kennis is om de wil aan te zetten tot actie, tot onbewuste en bewuste handelingen die doelen voor ogen hebben; aanvullend voor inzicht in het brein zijn de cognitieve neurowetenschappen, door feitelijk vast te stellen met welke fysiologische eigenschappen van de zenuwcel en het hersenweefsel de wil te maken heeft; dan hebben we nog de ethologie en hoe dieren hun wil inzetten; de antropologie en hoe het willen diverse culturele gevolgen heeft gekregen; daarna de sociologie waarin de gemeenschappelijke wil met wetten en regels waarden en normen stabiliseren in een samenleving; tot slot de psychologie en de ethiek waarin onderzoek de bewuste en onbewuste werking blootlegt in onze voorkeuren en afkeuringen. Waarom ook de ethiek? Omdat een onvrije wil serieuze consequenties heeft voor de verantwoordelijkheid bij overtredingen of misdaad, in zowel het overtreden van de wet als in onfatsoenlijk sociaal verkeer. Want de geldende opvatting is dat schuld alleen kan worden toegewezen wanneer er sprake is van een vrije wil. Wat door rechters, die TBS-dwangverpleging opleggen, erkend wordt als de toerekeningsvatbaarheid betwifelbaar is en niet met rede kan worden aangetoond. Dit morele aspect is en blijft het doorslaggevende argument om de vrije wil te rechtvaardigen en feitelijk te erkennen. Waarom zou de mens een morele handeling overwegen, als hij slechts een door natuurwetten en strikt eigenbelang geregeerd wezen is? Maar voordat we

beginnen deze vraag te beantwoorden en de wetenschappen daarover te raadplegen is het raadzaam eerst de tegenpolen te beschrijven voor als de wil niet geheel vrij zou zijn. De tegenhanger van vrijheid is bepaaldheid of determinisme. Het zijn in ieder geval dwingende sturingen door invloeden, fysisch of psychisch, die de wil drastisch onderwerpen. Sturende krachten die de wil niet vrijlaten, maar die toch wel vrij kunnen aanvoelen. Vrij zoals een slaaf zijn meester wenst te dienen. In de opvatting van die bepalende hypothese wordt de wil gestuurd door bepaaldheid of determinisme en is de vrijheid van de wil en de vrijheid van keuzes een illusie. Ofwel, men denkt vrij te handelen en te beslissen, maar zowel het idee of het gevoel van een vrije wil wordt ingegeven door krachten die niet aan de oppervlakte liggen of gemakkelijk te achterhalen zijn. De vragen die hier worden opgeroepen zijn: Wat zou(den) die bepaaldheid of bepaaldheden zijn – als het er meer zijn dan één - en hoe moeten we het determinisme bezien? Is het een absoluut determinisme waaraan de hele natuur onderworpen is? Of is het een relatief determinisme? Voor determinisme moeten we verwijzen naar de natuur en natuurkundige wetten waarin de wetmatigheden zwak tot sterk kunnen determineren, zoals in een ecologisch systeem de onderlinge verhoudingen in een krachtenveld liggen met een sterke onderlinge afhankelijkheid. Afhankelijk zijn is niet vrij zoals vrijheid ook niet absoluut is. Indien bepaaldheid of determinisme relatief zou zijn, dan staan we voor een uiterst complexe vraagstelling hoe we deze kwestie van deze relatief vrije-onvrije wil kunnen benaderen. Dan zou de vraagstelling moeten zijn: hoe vrij of onvrij is de wil? Wat zou betekenen dat we slechts een beperkte mogelijkheid tot vrije keuze hebben, zodat wat overblijft bepaald wordt. Maar bepaald door wat of door wie? Is het de dominante invloed van het

sociaaleconomische model dat ons dwingt tot uniformiteit van willen en handelen waarin vrijheid nauwelijks een kans tot bestaan meer heeft? De filosoof Joke J. Hermsen noemt het begrenzungen en schrijft: 'Volwassen worden gaat gepaard met begrenzungen. Ouders stellen hun grenzen en noemen het liefde. De maatschappij stelt grenzen en noemt dat recht. En dat gaat zo door. Het resultaat is dat we moeten leven met allerhande beperkingen.' Welke krachten komen er nog meer in aanmerking om de wil onvrij te maken? Hoe bepalend is het genoom wel niet? En hoe bepalend is de kwaliteit van ons cognitieve vermogen? Die bepaaldheden kunnen dusdanig relatief zijn dat ze oplopen vanaf één tot honderd procent, waarmee ook de vrijheid een relatief gegeven wordt. Iedereen weet dat reclame invloed heeft op ons koopgedrag en de psychologie maakt kenbaar dat de keuzes bij aankopen niet even rationeel worden gemaakt, maar onbewust worden beïnvloed. Maar in hoeverre? Bekend is ook dat een op de vier mensen last hebben van een lichte tot zware hersenstoring, een geestelijke aandoening zoals depressie, dwangneurose of een verslaving. In al deze gevallen is de vrije wil in ieder geval beperkt, de vraag is dan: als de wil vrij is, wanneer dan wel? Veel van deze vragen zijn in de loop der tijd door andere auteurs gesteld en we lopen in vogelvlucht langs de diverse publicaties die de vrije wil als thema hadden. Het Nederlands taalgebied is in het begin van deze 21ste eeuw verrast - voor sommigen zelfs opgeschrikt - door een aantal publicaties van wetenschappers en filosofen over de positie van de wil. Met de cruciale vraag of de wil vrij is, dan wel onderworpen aan de bepalingen van het brein. Het idee van een onvrije wil is voor velen onder ons een enge en onaantrekkelijke gedachte, tegenover de evidente intuïtie dat elke handeling absoluut berust op een vrije wil. In die vrije-wil-discussie mengen

zich in willekeurige volgorde hoogleraar wetenschappelijke psychologie Ap Dijksterhuis met zijn boek: 'Het slimme onbewuste.' Daarin liet hij zien dat bij beslissingen niet het bewustzijn maar dat juist het onbewuste daarin allesbepalend is. Wetenschappelijk werd aangetoond dat ons onbewuste ons gedrag permanent aanstuurt; dit is mogelijk omdat ons denken en onze gevoelens door een onbewuste verwerkingscapaciteit worden beheerst die ongeveer 200.000 keer zo groot is als die van het bewustzijn. De vraag is dan terecht: als het onbewuste zoveel invloed heeft op het gedrag is er dan nog plaats voor het denkbeeld van een vrije wil? Het antwoord van hoogleraar cognitieve neurowetenschap, Victor Lamme, is stellig en hij onderstreept de kwalificaties op die vraag met de publicatie: 'De vrije wil bestaat niet.' Ook hij stelt de vraag: Wie zit er aan het stuur in onze hersenpan? Wat bepaalt dat we doen, wat we doen? En welke stukken brein geven de doorslag als het gaat om de keuzes van alledag of om de grote beslissingen in ons leven? Tot slot vraagt hij zich af: welke rol spelen onze gedachten en ons bewustzijn bij de wil van dit alles? Naar zijn overtuiging is de wil niet vrij. Is er voldoende bewijs voor die stelling? De psycholoog Daniel Kahneman - in bezit van 10 eredoctoraten - toont in zijn boek: 'Ons feilbare denken' aan, dat we veel irrationeler zijn dan we denken. Hij beschrijft het snelle en het langzame denken; benoemd als Systeem 1 en Systeem 2. Systeem 1 werkt automatisch en snel, met weinig inspanning en heeft geen gevoel van controle; en Systeem 2 dat gebaseerd is op het bewuste en rationele, denkt eerst na over wat te doen en wat te denken. Hebben we het hier over het opsplitsen van de wil in vrije en onvrije keuzes? Keuzes die onbewust en automatisch verlopen en keuzes waarover wordt nagedacht? Dus rationele keuzes die vrij zijn? Hebben de hersenwetenschappen het failliet van de vrije

wil nu wel of niet aangetoond? In de lawine aan recent verschenen brein- en hersenboeken blijkt die vraag nog niet definitief beantwoord. Want sommige filosofen gaan niet zo gemakkelijk mee de afschaffing van de vrije wil. Hoogleraar cognitiefilosofie Marc Slors plaatst vraagtekens in zijn boek: 'Dat had je gedacht!' bij het idee dat er een wetenschappelijk antwoord is op een filosofische benadering van de vrije wil. De hersenwetenschap maakt heel goed duidelijk dat de mens in werkelijkheid anders functioneert dan hij denkt, maar zijn stelling is: dat de hersenwetenschap wel onze kijk op de rol van het bewustzijn verandert, maar eigenlijk niets zegt over de vrije wil. De resultaten van het hersenonderzoek in al hun rijkdom dragen bij aan een beter begrip van hoe het brein werkt, maar zonder afbreuk te doen aan wie ik ben en wat ik wil en waar ik voor sta. Deze opvatting wordt in grote lijnen ondersteund door de Duitse filosoof Markus Gabriel in zijn bestseller: 'Waarom we vrij zijn als we denken', dat één groot pleidooi is voor de menselijke vrijheid. De Amerikaanse filosoof Daniel C. Dennett ging daarop in met: 'De evolutie van de vrije wil' en kwam met de conclusie: Al onze morele wetten en intuïties zijn gebaseerd op het bestaan van een vrije wil. Hoe kan een mens anders verantwoordelijk zijn voor zijn daden? Onze dromen, gedachten en wensen zijn verbonden met het idee dat we fundamenteel vrij zijn in ons denken. De wetenschap leert echter nadrukkelijk, dat er fysiologische processen aan onze emoties en gedachten ten grondslag liggen, dus aan ons bewustzijn. Velen vrezen dat de vrije wil een fraaie en misschien noodzakelijke illusie is, maar dat ons handelen bepaald wordt door de biologie van onze natuur. Daniel Dennett beargumenteert dat vrijheid en determinisme slechts schijnbaar met elkaar in tegenspraak zijn. Bewustzijn en geest zijn geëvolueerd en daarom hebben ook de vrije wil